

Marx filozófiája

További olvasnivaló a kiadó kínálatából:

Giorgio Agamben: *A profán dicsérete*

Alain Badiou: *A század*

Jan Bor-Errit Petersma (szerk.): *Képes filozófiatörténet*

Joseph Brodsky: *Velence vízjele*

Daniel C. Dennett: *Darwin veszélyes ideája*

Hans Heinrich Eggebrecht: *A Nyugat zenéje*

Jacques Roubaud: *Költészet és emlékezet*

Xavier Rubert de Ventós: *Minek filozofálni?*

Étienne Balibar

MARX FILOZÓFIÁJA

Fordította:

Mihancsik Zsófia

*Cet ouvrage a bénéficié du soutien
des Programmes d'aide à la publication
de l'Institut français.*

**INSTITUT
FRANÇAIS**
BUDAPEST

Ez a mű a Francia Intézet Könyvtámogatási
Programjainak (P.A.P.) keretében jelent meg.

Az eredeti mű címe: La philosophie de Marx.
© Editions LA DÉCOUVERTE, Paris, France, 1993, 2010
Hungarian translation © Mihancsik Zsófia, Typotex Kiadó, 2012
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

Lektorálta: Tütő László

ISBN 978 963 279 670 3
ISSN 2060-3533

Témakör: *filozófia*

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról
a www.typotex.hu és a [facebook.com/typotexkiado](https://www.facebook.com/typotexkiado)
oldalakon értesülhet.

Kiadja a Typotex Elektronikus Kiadó Kft.
Felelős vezető: Votisky Zsuzsa
Felelős szerkesztő: Horváth Balázs, Molnár D. Tamás
Műszaki szerkesztő: Pintér Zoltán
Borítóterv: Tóth Norbert
Nyomás: Séd Nyomda Kft., Szekszárd
Felelős vezető: Katona Szilvia

TARTALOMJEGYZÉK

I. MARXISTA FILOZÓFIA VAGY MARX FILOZÓFIÁJA? 9

Dialektikus materializmus	12
Filozófia és nem-filozófia	14
Törések és szakadások	19
Három forrás vagy négy mester?	21
1848 után	23
Althusser	25
1871 után	27
Kronológia	30

II. MEGVÁLTOZTATNI A VILÁGOT:

A PRAXISTÓL A TERMELÉSIG	35
Tézisek Feurbachról	35
Karl Marx: <i>Tézisek Feuerbachról</i>	39
A politikai gazdaságtan bírálata	44
Forradalom kontra filozófia	46
Praxis és osztályharc	49

Az idealizmus két arca	55
A szubjektum: gyakorlat	60
„Az emberi lényeg” realitása	64
A viszony ontológiája	71
Stirner kifogása	73
A német ideológia	78
A történelem megfordítása	80
A gyakorlat egységessége	88

III. IDEOLÓGIA VAGY FETISZMUS:

A HATALOM ÉS A FÜGGŐSÉG	91
Elmélet és gyakorlat	92
A tudat autonómiája és korlátozottsága	99
Az intellektuális különbség	105
Gramsci	112
Az ideológia apóriája	115
<i>Karl Marx</i> : „Az áru fétisjellege és ennek titka”	120
Az „áru fétisizmus”	122
A látszat szükségyszerűsége	128
Marx és az idealizmus	137
Az „eldologiasodás”	143
Lukács	144
A csere és a kötelezettség: a szimbolika Marxnál	149
Az „emberi jogok” problémája	153
A bálványtól a fétisig	159

IV. IDŐ ÉS HALADÁS:	
MEGINT EGY TÖRTÉNELEMFILOZÓFIA?	167
A tagadás tagadása	170
A haladás marxista ideológiái	177
Benjamin	179
A történelem integráltsága	184
A kauzalitás egy sémája (dialektika I.)	192
Végső fokon való meghatározottság	194
Az osztályharc jelenvalósága	197
A történelem „rossz oldala”	202
A valóságos ellentmondás (dialektika II.)	207
Az ökonomizmus igazsága (dialektika III)	215
Engels	229
Filozófus Lenin?	231
V. A TUDOMÁNY ÉS A FORRADALOM	233
Három filozófiai útvonal	236
Filozófiai életmű – a cselekvésben	241
Marx mellett és ellen	243
BIBLIOGRÁFIAI MUTATÓ	253
1. Marx művei	254
2. Általános művek	256
3. Kiegészítő hivatkozások az előző fejezetekhez	258

I. MARXISTA FILOZÓFIA VAGY MARX FILOZÓFIÁJA?

Ennek a kis könyvnek az az alapgondolata, hogy meg kellene értenünk és értetnünk, miért olvasunk Marxot még a 21. században is. Mert Marxot nem a múlt emlékművéként, hanem időszzerű szerzőként olvassuk. Egyrészt azon kérdések miatt, melyeket feltett a filozófiának, másrészt azon fogalmak miatt, melyeket válaszul kínált. Arra szorítokozom majd, amit lényegesnek tartok, hogy olyan eszközt adhassak az olvasó kezébe, amely segíti a tájékozódását Marx írásaiban, és bevezeti a róluk szóló vitákba. Szeretnék ezen kívül megvédeni egy kissé paradox tételt: bármit gondoljunk is, *nincs és soha nem is lesz marxista filozófia*; viszont *Marx jelentősége a filozófia számára* nagyobb, mint valaha is volt.

Először is abban kellene megegyoznünk, mit jelent a „marxista filozófia”. A kifejezés két

olyan, meglehetősen eltérő dologra is vonatkozhat, amelyet a 19. század végén kidolgozott, majd a kommunista állampártok által 1931 és 1945 után intézményesített ortodox marxizmus egy mástól elválaszthatatlannak tekintett: a szocialista mozgalom „világnézete”, amely a munkásosztály történelmi szerepének gondolatára épül, és maga a rendszer, melyet Marxnak tulajdonítottak. Jegyezzük meg rögtön, hogy a két elképzelés egyike sem kötődik *szorosan* a másikhoz. Kétségtelenül születtek különféle kifejezések arra, hogy leírják azt a filozófiai tartalmat, amely közös Marx filozófiájában és a rá hivatkozó politikai-társadalmi mozgalomban: leghíresebb közülük a *dialektikus materializmus*, ez a viszonylag késői fogalom, amelyet az a mód hívott életre, ahogyan Engels használta Marx különféle tételit. Mások vitatták, hogy a marxista filozófia megtalálható-e Marx írásaiban, és azt állították, hogy csak később született meg, életművének *jelentéséről, elveiről és egyetemes érvényességéről* szóló általánosabb és elvontabb gondolkodásként. Sőt azt is vitatták, hogy rendszerszerűen kidolgozható és megfogalmazható-e.¹

¹ Lásd Georges Labica: *Marxisme*. In *Encyclopaedia Universalis*, Supplément II, 1980.; illetve a következő szócikkek a *Dictionnaire critique du marxisme* kötetében (PUF, Paris, 1985., második kiadás): „Marxisme” (G. Labica), „Matérialisme dialectique” (P. Macherey), „Crises du marxisme” (G. Bensussan).

És fordítva: sohasem hiányoztak azok a filológusok vagy kritikai szellemek, akik a távolságot hangsúlyozták Marx szövegeinek tartalma és „marxista” utóéletük között, illetve kimutatták, hogy Marx filozófiájának létezéséből egyáltalán nem következik a későbbi marxista filozófia létezése.

Ez a vita éppoly egyszerűen, mint radikálisan eldönthető. Azok az események, amelyek meghatározták annak a nagy ciklusnak (1890–1990) a végét, amikor a marxizmus szervezeti doktrínaként funkcionált, egyetlen új elemet sem tettek hozzá magához a diszkusszióhoz, csak megszüntették azokat az érdekeket, melyekkel szemben maga a diszkusszió létrejött. Valójában sem egy társadalmi mozgalom világnézeteként, sem egy Marx nevű szerző doktrínájaként vagy rendszereként nem létezik marxista filozófia. Paradox módon azonban ez a negatív konklúzió korántsem semmisíti meg vagy csökkenti Marx filozófiai jelentőségét, sőt sokkal szélesebb dimenzióba helyezi őt. Megszabadulván egy illúziótól és egy csalástól, egy teoretikus univerzumot nyertünk.

Dialektikus materializmus

A kifejezés a kommunista pártok hivatalos doktrínájában, de a doktrína számos kritikusanál is (lásd Henri Lefebvre: *Le Matérialisme dialectique*, PUF, Paris, 1940.) a filozófia megnevezésére szolgált. Sem Marx nem használta (ő a saját „dialektikus módszeréről” beszélt), sem Engels (aki használja a „materialista dialektika” kifejezést). Valószínűleg Joseph Dietzgen, egy szocialista munkás, Marx levelezőpartnere találta ki 1887-ben. Mindazonáltal Engelsből kiindulva fogott hozzá a kidolgozásához Lenin (*Materializmus és empiriokriticizmus*, 1908.), három nagy témakör szerint: a hegeli dialektika „materialista talpraállítása”, az osztályharcokhoz rendelt etikai elvek történetisége és az „evolúciós törvények” konvergenciája a fizikában (Helmholtz), a biológiában (Darwin) és a politikai gazdaságtanban (Marx). Lenin tehát a historizáló marxizmus (Labriola) és a Kautsky „szociáldarwinizmusához” közel álló determinista marxizmus közé teszi le a garast. Az orosz forradalom után a szovjet filozófia két részre szakad: vannak a „dialektikusok” (Gyeborin) és a „mechanisztikusok” (Buharin). A vitát a maga autoritárius módján Sztálin főtítkár döntötte el, aki 1931-ben megjelentetett egy rendeletet, amelyben a dialektikus materializmust a *marxizmus-leninizmussal* azonosította (lásd René Zapata: *Luttes philosophiques en URSS 1922-1931*, PUF, Paris, 1983.). Hét évvel később aztán *A dialektikus materializmus és a történelmi materializmus* című

kis műben (1938) kodifikálja a tartalmát is, amikor elősorolja a *dialektika törvényeit*, mint az egyes tudományágak, különösen a történettudomány *megalapozását*, és mint *a priori* biztosítékát annak, hogy ezek megfelelnek a „proletár világnézetnek”. Ez a rendszer, amelyet rövidítve csak *dialmatnak* neveznek, kötelezően érvényes lesz a szocialista országok teljes szellemi élete és – kisebb-nagyobb ellenállásba ütközve – a nyugati kommunista pártok számára is. Arra szolgál, hogy megszilárdítsa az állampárti ideológiát, és ellenőrzése alatt tartsa a tudósok tevékenységét (vö.: Liszenko-ügy, amelyet Dominique Lecourt dolgozott fel a *Lyssenko, histoire réelle d'une science prolétarienne* című művében, Maspero, Paris, 1976.). Két kiegészítés azonban szükségeltetik ehhez a monolitikus képhez. Először: 1937-ben Mao *Az ellentmondásról* című tanulmányában (*Mao Ce-tung Válogatott Művei*, 2. kötet, Szikra, Budapest, 1953.) alternatív felfogással áll elő, amelyben kétségbe vonja „a dialektika törvényeit”, és az ellentmondás komplexitása mellett foglal állást. (Althusser majd ebből merít az *Ellentmondás és túldetermináció* című munkájában, in Louis Althusser: *Marx - az elmélet forradalma*. Kosuth, Budapest, 1968.) Másodsor: van legalább egy olyan iskola, amely a dialektikus materializmust tette meg egy nem értékmentes történeti episztemológia kiindulópontjával: Geymonat olasz iskolájáról van szó (vö.: André Tosel: *Ludovico Geymonat ou la lutte pour un matérialisme dialectique nouveau*. In *Praxis. Vers une refondation en philosophie marxiste*. Messidor/Éditions Sociales, Paris, 1984.).

FILOZÓFIA ÉS NEM-FILOZÓFIA

Itt újabb nehézség vár ránk. Marx elméleti munkássága számos alkalommal nem filozófiaként, hanem a filozófia alternatívájaként, *nem-filozófiaként*, sőt *antifilozófiaként* jelenik meg. Talán azt is mondhatjuk, hogy az ő munkássága volt a modern kor legnagyobb antifilozófiája. Marx szemében ugyanis az a filozófia, amelyről az iskolában a Platón-tól Hegelig terjedő tradícióként tanult, beleértve az olyan, többé-kevésbé szakadár materialistákat is, mint Epikurosz vagy Feuerbach, nem volt több mint egyéni világértelmező vállalkozás. Ami annyit tesz, hogy legjobb esetben hagyni kell a csudába, legrosszabb esetben át kell alakítani az egészet.

Noha ellenezte a filozófiai diskurzus *formáját* és hagyományos *felhasználási módját*, aligha fér kétség hozzá, hogy ő maga kapcsolta össze a filozófiai kijelentéseket saját történelmi-társadalmi elemzéseivel és politikai cselekvési javaslataival. Elég gyakran vetik a szemére, hogy pozitivista volt. De a kérdés lényege az, hogy ezek a kijelentések koherens egységet alkotnak-e. Az én hipotézisem az, hogy ilyesmiről nincs szó, legalábbis ha az általunk hivatkozott koherencia fogalmába továbbra is beleértjük a rendszer fo-

galmát. Marx elméleti tevékenysége, minthogy éppen a filozófia meghatározott formájával való szakítás, nem valamiféle egységesített rendszer felé mutat, hanem a tételek legalábbis virtuális pluralitása felé, ami zavarba is hozta mind az olvasóit, mind a követőit. Ugyanígy nem vezet valamiféle uniformizált beszédmód felé sem, mert folyamatosan a filozófiát el nem érő és azon túl lévő tartományok között mozog. A filozófiát *el nem érő* tartományon itt olyan kijelentéseket értünk, mint a „premisszák nélküli következtetések”, ahogy Spinoza és Althusser mondta volna. Például a *Louis Bonaparte Brumaire 18-ájában* szereplő híres megfogalmazást, amelyet mások mellett Sartre is a történelmi materializmus alaptételének tekintett: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják.”² Ezzel szemben filozófián *túlin* azt a diskurzust értjük, amely megmutatja, hogy a filozófia nem autonóm tevékenység: meghatározza az a pozíció, amelyet a társadalmi konfliktusok terepén, mindenekelőtt az osztályharcban elfoglal.

Ám mondjuk el újra: ezek az ellentmondások, ingadozások egyáltalán nem Marx gyenge-

² Karl Marx: *Louis Bonaparte Brumaire 18-ája. Marx-Engels Művei*, 8. kötet. Kossuth, Budapest, 1962., 105. old.

ségei, hanem magának a filozófiai tevékenységnek a lényegét, a tartalmát, stílusát, módszerét, politikai és intellektuális funkcióit kérdőjelezi meg. Igaz volt ez Marx idejében, és valószínűleg igaz ma is. Következésképpen megerősíthetjük, hogy *Marx után a filozófia már nem volt ugyanaz, mint előtte*. Visszafordíthatatlan esemény történt, amely nem hasonlítható egy új filozófiai nézőpont megjelenéséhez, mert nemcsak arra kényszerít, hogy változtassuk meg a gondolkodásunkat vagy a módszereinket, hanem hogy magát a filozófia praxisát alakítsuk át. Természetesen nem Marx az egyetlen, aki történelmileg ilyen hatást gyakorolt. Hogy csak a modern korban maradjunk, ott van legalábbis Freud, persze más területen és más célokkal. De nagyon kevés hasonló példát tudunk említeni. Az a cezúra, amelyet Marx hozott létre, többé-kevésbé világosan felismerhető, kisebb-nagyobb fenntartásokkal elfogadható, még ha heves cáfolatokat és fáradhatatlan közömbösítési kísérleteket váltott is ki. Mindennek csak az lett a következménye, hogy annál inkább kísértette és belülről formálta a kortárs filozófiai diskurzust.

Vagyis ez az antifilozófia, amely adott időszakban Marx gondolatrendszere akart lenni, ez a nem-filozófia, amellyé kétségkívül lett a létező praxis szempontjából, *ellenkező* hatást váltott

ki, mint amelyet célzott. Nemcsak hogy nem vett véget a filozófiának, hanem életre hívott önmagán belül egy folyamatosan nyitott kérdést, amellyel a filozófiának ezentúl együtt kellett élnie, és amely hozzájárult a megújításához. Tulajdonképpen nem létezik olyasmi, mint „örök filozófia”, amely mindig azonos önmagával: a filozófiában vannak fordulatok, visszafordíthatatlan küszöbátlépések. Ami Marxszal történt, az éppen a filozófia terepének, kérdéseinek és céljainak áthelyeződése, és akár elfogadjuk ezt, akár nem, elegendő kényszerítő erővel rendelkezik ahhoz, hogy ne lehessen nem tudomást venni róla. Ezek után visszatérhetünk végre Marxhoz, és – anélkül, hogy kisebbitenénk a jelentőségét vagy elárulnánk – *filozófusként* olvashatjuk őt.

Ilyen feltételek mellett hol kell keresnünk Marx *filozófiáit*? Mint korábban megjegyeztem, a válasz egyértelmű: sehol másutt, mint írásainak összességében. Nem lehet a „filozófiai munkáit” és a „történeti” vagy „gazdasági munkáit” különválasztani, mert ez a felosztás a legbiztosabb módja annak, hogy semmit se értsünk meg abból, ahogyan Marx a filozófiai tradícióhoz viszonyult, sem abból a forradalmi hatásból, amelyet rá gyakorolt. A *tőke* leginkább technikai fejtegetéseiben is ott vannak, hagyományos jelentésükből kiszakítva és a történelmi elemzés

szükségleteinek megfelelően újragondolva, a logika és az ontológia kategóriái, az individuum és a társadalmi kapcsolatok ábrázolásai. Az 1848-as vagy az 1871-es forradalom tapasztalataiból született vagy a Nemzetközi Munkásszövetség belső vitáihoz kapcsolódó legaktuálisabb írások is arra szolgálnak, hogy félresöpörjék a társadalom és állam közötti hagyományos kapcsolatokat, megfogalmazzák annak a radikális demokráciának a gondolatát, amelyet Marx a maga számára először Hegel *Jogfilozófiájához* írt 1843-as kritikai megjegyzéseiben vázolt fel. A Proudhon, Bakunynin vagy Lassalle ellen írott legélesebb vitacikkekben is megjelenik az a távolság, amely a tőkés gazdaság fejlődésének elméleti vázlata és a burzsoá társadalom valósága között fennáll, s arra kényszeríti Marxot, hogy felvázoljon egy eredeti dialektikát, amely távol áll attól, hogy pusztán megfordítsa a hegeli szellem fejlődésének gondolatát...

Tulajdonképpen Marx egész életművét *egyszerre* hatja át a filozófiai munka és a szembeállítás azzal a móddal, ahogyan a hagyomány *elszigetelte*, korlátok közé szorította a filozófiát (ami e filozófia idealizmusának egyik eredője). Ennek azonban egy olyan rendhagyó következménye van, amelyet Marx – bizonyos értelemben – önmagán kísérletezett ki.

TÖRÉSEK ÉS SZAKADÁSOK

Marx, sokkal inkább, mint bárki más, adott *helyzetekhez* szól hozzá. Ám az állásfoglalás nem zárja ki sem a „fogalom türelmét”, amelyről Hegel beszél, sem a logikai következtetések szigorú mérlegelését. De a szilárd konklúziókkal biztosan nem fér össze. Marx az örök újrakezdés filozófusa, aki több megkezdett fogalmazványt és tervezetet hagyott maga után... Gondolkodásának tartalma nem elválasztható helyváltoztatásaitól; ezért nem lehet úgy tanulmányozni, hogy elvont módon rekonstruáljuk a rendszert. Töréseivel és kitérőivel együtt kell nyomon kísérni a fejlődését.

Althusser nyomán a hatvanas és a hetvenes években sokat vitatkoztak arról a „szakításról” vagy „szakadásról”, amelyet ő 1845-re tett. Néhány szerző támogatta Althusser erről szóló érveit, mások pedig vitatták ezeket. A „társadalmi viszony” kifejezés jelezte Marxnál azt a pontot, ahonnan nincs visszafordulás; egyidejűleg a korábbi *elméleti humanizmustól* való egyre erőteljesebb eltávolodásnak is kezdete. Később erre még visszatérek. A folyamatos szakítás szerintem is tagadhatatlan. A közvetlen politikai tapasztalatok alapozták meg, különösen Marx találkozása

a német és a francia proletariátussal (Engels esetében az angollal), illetve az, hogy újra aktívan bekapcsolódott a társadalmi küzdelmekbe (ennek közvetlen folyománya az akadémikus filozófiával való szakítás volt). A tartalma azonban elsősorban intellektuális munkának köszönhető.

Másrészt volt Marx életében legalább két másik, hasonló jelentőségű szakítás is. Olyan események határozták meg őket, amelyek végzetesek lehetnek volna arra az elméletre, melyről a maga idejében úgy hitte, hogy fenntartások nélkül támogatathatja. Mindenesetre, ilyenkor az elmélet csak az újraalapozás árán volt „megmenthető”, amelyet vagy maga Marx végzett el, vagy valaki más (Engels). Röviden emlékeztessünk rá, mi is volt a „marxizmus két válsága” akkor, amikor marxizmusról még szó sem volt. Ezzel egyszerűen az itt következő olvasatainkhoz és vitáinkhoz is kapunk egy általános keretet.

Három forrás vagy négy mester?

A világnézetként felfogott marxizmus már régóta „a marxizmus három forrása” formula köré épül. Ezek: a német filozófia, a francia szocializmus, az angol politikai gazdaságtan. Ez abból a módból jött, ahogyan Engels az *Anti-Dühringben* (1878) szakaszolta a történelmi materializmus ismertetését, és felvázolta a materializmus és az idealizmus, a metafizika és a dialektika közötti ellentétes viszonyt. Ezt a sémát később Kautsky foglalta rendszerbe 1907-es, *A marxizmus három forrása* című előadásában, amelyben „a proletariátus nézőpontjából kiinduló társadalomtudományt” így jellemzi: „a német, a francia és az angol gondolkodás szintézise”. Amivel nemcsak az volt a célja, hogy bátorítsa az internacionalizmust, hanem hogy a proletariátuselméletet az európai történelem kiteljesedéseként, az egyetemesség megvalósulásként mutassa be. Lenin ezt viszi tovább egyik 1913-as, *A marxizmus három forrása és három alkotórésze* című előadásában. De a kultúra különböző részeit egyesítő szimbolikus modell nem volt újdonság: csak lefordította az „európai triarchia” nagy mítoszát, amelyet annak idején Moses Hess fejtett ki (1841-es könyve címéül választotta), és Marx is átvett ifjúkori műveiben, ahol a *proletariátus* fogalma bevezetésre került.

Mihelyt némi távolságtartással nézzük az arról való álmodozást, hogy a kiteljesedett gondolkodás a „világ három részének” archetípusa szerint működik (ma-

gáért beszél egyébként, hogy az összefoglalás csak európai területeket érint), a marxi filozófiai gondolkodás problémája, azaz hogy kiknek az életművével tartott fenn kitüntetett kapcsolatot a múlt nagy gondolkodói közül, nyomban nyitott kérdéssé válik. Bizonyíték erre Constanzo Preve nemrégiben megjelent szép könyve (*Il filo di Arianna, Quindici lezioni di filosofia marxista*, Vangelista, Milano, 1990.), amelyben Marx „négy mesterét” nevezi meg: *Epikurosz*t (Marx neki szentelte doktori disszertációját: *A démokritoszi és epikurosz*i természetfilozófia különbsége, 1841. In *Marx-Engels Művei*, 40. kötet, Kossuth, Budapest, 1980.) a szabadság materializmusa szempontjából, amelyet a *clinamen* tételének metaforája, azaz az atomok véletlenszerű „elhajlása” fejez ki; *Rousseau*-t, akitől az egalitárius demokratizmus, vagyis a közügyeket érintő döntésekben a polgárok közvetlen részvételére alapozott társulás gondolata származik; *Adam Smith*-t, akitől az a gondolat jön, hogy a tulajdon alapja a munka; végül *Hegelt*, aki a legfontosabb és legambivalensebb mester, Marx állandó ihletője és ellenfele a „dialektikus ellentmondásról” és a történetiségről szóló munkáiban. Ennek a megközelítésnek az az előnye, hogy Marx tanulmányozását azon belső komplexitás és sorozatos váltások felé irányítja, melyek a filozófiai hagyományhoz fűződő kritikai viszonyát jellemzik.
